

ДВОМОВНІСТЬ — використання двох мов людьми, які належать до певних етнічних груп і спільнот, мови яких не є загальнопоширені у даній державі чи на певній території. У сучас. Україні терміном «Д.» позначають як використання двох мов (укр. та рос.) певною частиною укр. громадян, так і територ. Д. — домінування однієї з цих мов на певних територіях (село і місто, Схід, Південь, Захід). У загальному Д. — наслідок виникнення нац. держав: вона властива для людей, які не належать до титул. етніч. нації, мова якої стала мовою заг.-громадян. спілкування у межах нац. держави; такі люди у спілкуванні з представниками своєї етніч. групи чи спільноти використовують мову, відмінну від заг.-громадянської. По-друге, Д. — наслідок перебування певних етніч. груп і націй у складі імперій та багатонац. держав. У типово нац. державах Д. зберігалася у міру того, як формування політ. нації не відбувалося шляхом повної мовної асиміляції окремих етніч. спільнот та іммігрантів. Типово національною називаємо державу, створену в межах території, яку одна етнічна нація вважає своєю істор. батьківщиною (див. [Держава національна](#)). «Титул. нація» у типово нац. державах стає серцевиною політ. нації, оскільки є джерелом її культур. самобутності (мова, політ. символіка, осн. державно-правові традиції). Розвиток капіталізму та спіл. ринку, система освіти (спрямована на забезпечення можливості громадянина працювати у будь-якому регіоні держави), заг. військ. повинність, потреба у громадян. єдності (як важлива передумова ефектив. представн. демократії) — осн. чинники, які спонукали до утвердження однієї мови заг.-громадян. спілкування («офіц.» мови) у межах нац. держави. Утім формування модер. держав та націй відбувалося на основі різних передумов. У винятковий спосіб відбулося становлення Швейцарії, де визначал. роль відіграла її політ. історія (перетворення конфедерації у федерацію). Сприятливою обставиною для збереження осн. мов (нім., італ., франц.) у Швейцарії є домінування цих мов в ін. нац. державах. В особливий спосіб формувалися іммігрант. нації Америки: іммігранти різного етніч. походження виступали рівноправ. співзасн. націй. У цих країнах не існує однієї етніч. нації, яка б вважала територію даної держави своєю істор. батьківщиною (а тому франкомовні громадяни Квебека вважають франц. мову рівноправною з англійською). У багатьох державах Африки та Азії, які утворилися внаслідок антиколоніал. рухів, збереглися традиц. невеликі племенні спільноти (які не злилися в етнічні нації), тому такі держави слід визначати як багатоетнічні: переважно у них мова колиш. колонізаторів виконує роль заг.-громадян. мови — т. зв. лінгва франка, яку громадяни використовують

поряд із мовою певної етніч. спільноти. Навіть у Європі формування етніч. націй наражалося на перешкоди, якщо відбувалося в межах імперій чи багатонац. держав (тобто, без підтримки національно зорієнтованої держави). Це бачимо на прикладі тих «нових» європ. націй, які здобули державність у 20 ст. Ступінь етнонац. свідомості у цих націй виявився різним: поляки зберігали високий рівень нац. свідомості навіть перебуваючи у межах Рос. імперії, як і народи Прибалтики, чехи успішно подолали наслідки онімечення своїх міст, норвежці також утвердили свою мову у двох її варіантах, євреї утвердили у ролі державної мову, яка не була мовою їхнього спілкування багато сотень літ. Але зросійщення білорусів і тих українців, які перебували в складі Рос. імперії, а потім в СРСР, було настільки інтенсивним унаслідок держ. адміністрування та відповід. ідеології, що існування уже незалеж. держав майже не позначилося на зменшенні обсягів русифікації. Русифікацію українців (як і білорусів) у Рос. імперії здійснювали цілеспрямовано шляхом прямої заборони використання української мови як мови викладання та інтелектуал. діяльності, а в СРСР цю політику проводили за допомогою різного роду прихованих, але не менш циніч. технологій — ідеол., екон., демографічних. При цьому політика [лінгвоциду](#) була тільки одним зі складників [етноциду](#), поєднаного з [геноцидом](#) (знищення селян за допомогою організованого голоду 1933, фіз. знищення укр. інтелігенції). Лінгвоцид — прояв політики етноциду. У випадку русифікації білорусів та українців додатковою обставиною була спорідненість слов'ян. мов (що цей чинник не є вирішальним, свідчить утвердження словац. мови в опозиції до чеської). Унаслідок довготривалої політики русифікації, поєднаної з геноцидом, у сучас. Україні склалася парадоксаль. ситуація, коли мова, яка за Конституцією є офіційною (державною), на більшій території сучас. України фактично нагадує мову нац. меншини. Із проголошенням та визнанням держ. незалежності України проблема мови опинилася в центрі гострих політ. дискусій, причиною яких є ставлення до наслідків русифікації. Партії націонал-демократ. спрямування та громадяни, які з ними солідаризуються, зорієнтовані на подолання успадкованого обсягу русифікації і утвердження української мови як мови заг.-громадян. спілкування. Тим часом ліберал-демократи, комуністи, переважна частина етніч. росіян, євреїв та певний відсоток російськомов. українців обрали позицію, яку в загальному можна охарактеризувати як неприйняття курсу на поступове утвердження української мови як мови заг.-громадян. спілкування.

Усіх громадян сучас. України за особливостями їхньої

мовної поведінки можна поділити на три категорії осіб. Перша група — особи, які розмовляють українською мовою навіть у російськомов. середовищі в Україні. У цій групі можна виокремити дві підгрупи: а) тих, які володіють також російською мовою, але свідомо використовують укр. мову в розмові з російськомов. (за винятком спілкування з іноземцями, які не розуміють української); б) тих, які користуються українською мовою за звичкою і можуть не володіти або погано володіють російською мовою. До другої категорії можна віднести осіб, які розмовляють однією з двох мов залежно від того, якою мовою користується співрозмовник. В остан. групі можна виділити дві підгрупи: особи, які переходять з однієї мови на другу, бо вважають, що це ознака культурності чи ввічливості; особи, які це роблять не з принципу, а тому, що вибір мови спілкування не вважають важливим. До третьої категорії можна віднести осіб, які розмовляють тільки російською — навіть з україномов. співрозмовниками. З двома підгрупами: тих, які роблять це з переконання, хоча володіють українською мовою і можуть використовувати її у спілкуванні з тими, які не розуміють російської; тих, які розмовляють російською за звичкою — тому, що не вміють чи погано розмовляють українською (хоча розмовляли б українською, якби вільно нею володіли). Цей поділ на три категорії не враховує тих, хто розмовляє суржилом, чи тих, хто переходить з часом з однієї групи в іншу. Під кутом зору ставлень до мови одержимо три категорії осіб: а) тих, хто цінує укр. мову як важливу ознаку укр. культур. самобутності і укр. нації — етніч. чи політичної; б) тих, для кого питання вибору мови спілкування є неважливим з різних причин; в) тих, які вбачають у доланні наслідків зросійщення і розширенні функціонування української мови загрозу для побутування російської мови і прагнуть захищати досягнуті в минулому обсяги зросійщення. Вивчення статистики і мотивацій мовної поведінки названих груп є предметом соціолінгвіст. дослідж.

У толерант. варіанті позиції, прихильники якої заперечують виправданість будь-яких заходів, спрямов. на долання успадкованих обсягів русифікації, можуть визнавати бажаність володіння двома мовами, але вважають, що єдиним засобом досягнення цього є лише переконання. У радикальнішому варіанті ставлять питання про захист російської мови від звуження її використання внаслідок «українізації». Звідси вимога надати рос. мові статус другої держ. (офіц.) мови поряд з українською — у межах усієї держави або, принаймні, у межах окремих регіонів (Донец., Луган. обл., АР Крим, Харків). Оскільки навіть у толерант. варіанті ця позиція не містить настанови, що укр. громадянин зобов'язаний володіти також українською мовою, то цим фактично визнається його право не володіти нею. Цю позицію її прихильники часто позначають словом «Д.», але у даному разі маємо справу з територ. Д. України (бо тут

мають на увазі не фактичну Д. кожного окремого громадянина України). Із названих категорій осіб тільки другу категорію можна назвати двомовною, але їхня Д. залежить від наявності у мовному середовищі осіб першої категорії (тих, які принципово розмовляють українською мовою). Будь-який зовн. спостерігач може прийти до висновку, що офіц. мовою в Україні де-факто є російська, яка домінує у мас. спілкуванні громадян у містах Центр. України та на ін. територіях (за винятком Зх. України). Або ж зробить висновок, що Україна є територіально двомовною. Зауважимо, що прихильники орієнтації на долання успадкованих обсягів русифікації і утвердження української мови як мови заг.-громадянської в Україні поєднують свою позицію із захистом прав етніч. груп та нац. меншин на збереження ними своєї культур. ідентичності, включаючи їх фактичну Д. Якщо говорити про партії націонал-демократ. спрямування, то вони «виросли» з [дисидентського руху](#), а укр. дисиденти захищали права нац. меншин, зокрема євреїв, крим. татар. Але нац. меншини в СРСР були суцільно зрусифіковані, і в сучас. Україні вони повільно долають наслідки русифікації.

Коли йдеться про публічну дискусію навколо укр. та рос. мов у сучас. Україні, гострота дискусії не стосується Д. окремих етніч. груп і загалом нац. меншин: у центрі дискусії перебуває ставлення до успадкованих обсягів зросійщення. Тому законодавчу ініціативу про надання рос. мові статусу другої держ. мови можна адекватно оцінити, беручи до уваги саме цю обставину. Здається виправданим навіть припущення, що ця законодавча ініціатива є своєрідним піар-ходом, яким прикривають серії практик, що діють від 1990-х рр., спрямованих на розширення функціонування російської мови та звуження використання української мови. Але здійснення цієї законодавчої ініціативи неминуче призведе до поділу України на різномовні території. А з цим пов'язана загроза представн. демократії, про яку свого часу виразно сказав Дж.-С. Мілль у кн. «Considerations on Representative Government» («Роздуми про представницьке урядування», Лондон, 1861). У 16-му розділі він наголосив, що територ. Д. не сприяє формуванню почуття солідарності, оскільки впливи, які формують громад. думку і визначають прийняття політ. рішень, будуть різними у різних частинах країни: в одній частині будуть довіряти зовсім ін. категорії лідерів, ніж в іншій. А це робить народ не здатним контролювати владу, яка успішно використовує технологію «поділяй і володарюй».

Захисники надання рос. мові статусу другої держ. (офіц.) мови прагнуть довести виправданість своєї позиції за допомогою етич., істор., культур., політ., правових аргументів. Але будь-яка публічна дискусія має сенс, коли є засобом для досягнення порозуміння і згоди. А це можливо лише за умови, коли учасники дискусії розуміють, що досягнення порозуміння і згоди залежить від дотримання ними певних норматив. перед-

умов, які мають на увазі, коли говорять про «культуру дискусії». Обґрунтування цих норматив. передумов перебуває в центрі уваги різних теорій комунікації (найвідоміша — Ю. Габермаса). Якщо залишити осторонь деякі елементарні вимоги, то результативність дискусії передусім залежить від цінніс. переконань учасників дискусії. Що стосується мови, то можливість досягнення порозуміння залежить передусім від того, чи зорієнтовані вони на пошанування культур. різноманітності світу та гідної життєвої перспективи культур, націй та цивілізацій. Якщо учасник дискусії вважає етично припустимим поглинання однієї культури іншою (етноцид), то дискусія втрачає сенс, учасники не мають згоди в засадничих універсал. цінностях. Важливою додатк. вимогою етики дискусії є зважування кожним учасником дискусії реал. наслідків здійснення певної позиції у конкрет. умовах. У дискусіях про мову йдеться про оцінку негат. наслідків для побутування української мови, а, отже, і життєвої перспективи укр. нації (оскільки зникнення української мови підважує культурну самобутність укр. нації). Поширеним аргументом є посилання на практики Д. чи багатомовності в ін. сучас. державах, без урахування специфіч., істор., геополіт. та ін. передумов, які необхідно брати до уваги, коли йдеться про з'ясування життєвої перспективи певної нації. Варто розрізняти два суттєво відмінні випадки, чому учасник дискусії нехтує наслідками реалізації своєї позиції у тій ситуації, в якій перебуває дана культура, нація, цивілізація. Перший випадок — інструм. використання своєї участі в дискусії для здійснення прихов. цілей («стратегій» — у термінології Ю. Габермаса). Тобто маємо справу з явною нещирістю, циніч. розумом, коли учасник дискусії, висловлюючи своє дбання про укр. націю і подаючи свою позицію як привабливу, усвідомлює, що заг. визнання його позиції та її реалізація матиме наслідки, про які він не говорить (приховує). В ін. випадках маємо справу зі злостью. різновидами упереджень чи навіть ілюзій, які є наслідком відсутності крит. саморефлексії: у цьому випадку дискусіант може не визнавати очевид. та заг.-визнаних фактів або буде тлумачити ці факти у світлі своїх ідеологем. А відтак дискусія втрачає сенс, бо дискутувати, скажімо, з расистом, фашистом чи комуністом більшов. ґатунку, реліг. фанатиком виправдано тоді, коли є надія звільнити його з полону злостью. ідеологем. Якщо залишити крайні випадки осторонь, то в досягненні порозуміння і згоди важливим є урахування ціни поступок та вимога їх симетричності, коли йдеться про досягнення компромісу. Якщо взяти до уваги ці передумови дискусії (окреслені тут тільки в деяких найважливіших моментах), то етич. бік позиції збереження територ. Д. демонструє свої серйозні вади. Очевидно, що надання укр. мові статусу державної є захисною дією: мова є найважливішим елементом самобутності укр. етніч. нації, від зменшення чи збільшення сфери її застосування прямо залежить рівень тривоги цієї нації

за виживання. Ціна поступки, яку вимагають від українців, аби вони погодилися на увічнення територ. Д. України, не рівноцінна «жертві», яка полягає в оволодінні українською мовою (хоча б у перспективі) всіма громадянами України. Якщо ж прихильники позиції Д. справді щиро хочуть, щоб кожен громадянин України володів двома мовами, то впровадження закону про державність української мови сприяє цьому. Надійне забезпечення життєвої перспективи української мови та культури, яке б зняло тривогу за її виживання, можливе тільки тоді, коли українська мова та культура домінуватимуть в Україні. Тим часом збереження культур. самобутності росіян в Україні (або тих, хто вважає рос. культуру «рідною») спирається не тільки на заклади нац.-культур. автономії, а також на домінування рос. культури та мови в Росії. Що стосується істор. аргументації, то одна з позицій полягає в тому, щоб залишити історію в спокої, а виходити з тієї реальності, яку маємо сьогодні (незалежно від того, наслідком яких істор. процесів вона стала): пропонують радше «думати про спіл. майбутнє». Але було б не виправдано виводити історично успадковану реальність за межі морал., політ. та правових оцінок. Принаймні, що стосується перебування у складі СРСР, то оцінка цього минулого потрібна для утвердження сучас. нашої морал., політ. та правової свідомості. Тут недоречні посилання на віддалені істор. події різних народів: адже сучасне покоління утверджує себе як суб'єкта історії, виходячи з відповід. етич., політ., культур. та правових настанов. Сучасні німці, спираючись на згадану філософію «реалізму», могли б так само заявляти, що не несуть відповідальності за націонал-соціалізм. Та й прихильники позиції надання рос. мові статусу другої держ. мови у своїй оцінці злочинів фашизму не схильні списувати їх в історію. Але геноцид та етноцид, здійснювані комунізмом, вони готові виносити за дужки дискусії, тим самим сприяючи утвердженню безвідповідальності у ставленні до минулого, а фактично йдеться про безвідповідальність у ставленні до сучасного та майбутнього. Існує цілком виправдана підстава запідозрити таку позицію у тому, що її прихильники прагнуть використати посилання на успадковану реальність та права людини, щоб захистити попередні здобутки політики етноциду та завершити незавершену справу. Таку підозру можна було б кваліфікувати як суб'єктивну оцінку намірів, якби вона не ґрунтувалася на передбаченні тих реал. наслідків, вірогідність яких (у разі здійснення позиції) майже рівноцінна їхній достовірності. Аргументи культур. характеру здебільшого полягають у твердженні, що долання наяв. обсягів русифікації неминуче призведе до впровадження культур. одноманітності натомість сучас. культур. різноманітності. Існують, однак, два варіанти цього культур. аргументу. У першому з них вважають, що Д. в Україні є виявом конкуренції двох культур — рос. та української; при цьому існує схильність припускати, що популярність тієї

або ін. мови залежить від культур. здобутків кожної з цих культур — їхнє змагання, на думку прихильників цієї позиції, має бути вільним (жодна з мов не повинна мати політ. чи правових переваг). У другому варіанті припускають, що в Україні історично сформувалася особлива російськомовна культура («російськомовна укр. культура»), не тотожна власне рос. культурі. До проміж. варіантів належать ті, які в різний спосіб поєднують перший варіант із другим. Зрештою, синтетична позиція полягає в тому, що у будь-якому разі (навіть у випадку поступового витіснення української мови з ужитку) укр. політ. нація буде володіти культур. унікальністю — унаслідок взаємодії багатьох чинників, які впливатимуть на її формування. Маємо справу з т. зв. креол. варіантом становлення укр. політ. нації, якщо скористатися метафорою, вжитою М. Рябчуком. Такого роду теорії в руслі радикал. версій мультикультуризму розвивають від 1990-х рр. Осн. вадою цієї аргументації є позірна задекларована позиція пасивності («хай все іде, як іде»), яка насправді залишає громадян без будь-якої цінніс. орієнтації («універсаліст. макроетики», якщо скористатися терміном К.-О. Апеля) у ставленні до наяв. Д. Фактично люди все-таки мусять робити вибір у своїй мовній поведінці, але їм не дається той універсал. принцип, на основі якого вони могли б виправдано робити цей вибір. Тим часом низка соц., екон., тех., інформатив. чинників сприятиме не вільному співіснуванню мов, а поширенню однієї мови в ролі заг.-громадян. і витісненню другої у цій функції. Із культур. аргументацією тісно пов'язана політична. Осн. аргумент полягає в тому, що вільне співіснування двох мов та надання рос. мові статусу другої офіційної здатне забезпечити формування укр. політ. нації з меншим рівнем внутр. напруг і конфліктів. У цьому аргументі не беруть до уваги кілька важливих моментів. По-перше, нац. рух в Україні упродовж століть був спрямований передусім на захист українцями влас. культур. самобутності від колонізації, русифікації тощо: думати, що цей нац. рух перестане існувати внаслідок здобуття Україною держ. незалежності є вкрай наївно. По-друге, факти свідчать, що якраз ті європ. держави, в яких серцевиною громадян. консолідації є одна етнічна нація (яка є джерелом для політ. нації офіц. мови, політ. символіки, певних держ.-правових традицій тощо), і є найбільш стабільними. Адже уже тільки зорієнтованість громадян на визнання української мови як однієї мови заг.-громадян. спілкування (офіційної) унеможлиблює використання поділу громадян за мовою як засобу у політиці «поділяй і володарюй». До того ж у становищі України до чинників внутр. порядку (названих Дж.-С. Міллем) додається суттєвий зовн. чинник (якщо урахувати, що сучасна політ. еліта в Росії дотримується певних імпер. амбіцій і поділ укр. громадян за мовою може використати як засіб втручання у внутр. політику України). По-третє, сучасні процеси політ. інтеграції та глобалізації, включаючи практики прозорих кордонів,

зменшують вагу держ. розмежувань і, відповідно, громадян. ідентичності, якщо ця ідентичність не пов'язана з культурною. У разі входження України в ЄС, для європейця важко буде відрізнити російськомов. українця від росіянина (і чи це можливо взагалі?). Правова аргументація полягає у твердженні, що надання тільки укр. мові статусу держ. та утвердження української мови як мови викладання (в усіх навч. закладах, окрім закладів, створених нац. меншинами у порядку здійснення права на культурно-нац. автономію і в яких укр. мову викладають як предмет) означає порушення культур. прав російськомов. населення України. Оскільки на сьогодні бл. половини населення України належить до російськомовного, то, з погляду прихильників цієї позиції, узаконити культурні права цієї частини громадян шляхом надання рос. мові статусу другої держ. мови було б цілком законним та справедливим. Варто наголосити, що в цій позиції захист культур. прав не обмежують тільки захистом прав росіян на культурно-нац. автономію, а говорять про захист прав російськомов. населення в Україні. Сьогодні у правовій аргументації переважно посиляються на «Хартію регіональних мов або мов меншин». Такі посилання явно не відповідають ні духу, ні букві Хартії. Адже метою Хартії є захист мов, що опинилися під загрозою, а рос. мова до таких не належить. У Преамбулі Хартії говориться, що охорона і розвиток регіон. мов або мов меншин не повинні шкодити офіц. мовам і необхідності вивчати їх. По-третє, у Хартії до мов, що опинилися під загрозою, відносять ті, які, незважаючи на їхнє традиц. використання в межах території держави, не можуть вважатися найбільш поширеними в межах конкрет. місцевості цієї держави. Отож, букві та духу Хартії відповідав би радше захист української мови на територіях, де суцільно панує розмовна рос. мова. Це навіть, якщо б знехтувати тим, що українська мова є офіційною (державною). Але Хартія не розрахована на ситуації, в яких мова, яка де-юре є офіційною, де-факто опинилася під загрозою: якщо Україна вступить у ЄС, то стане першою нацією у цій співдружності з такою мовною ситуацією. У даному разі посилання на Хартію є цілком безпідставне. З ін. боку, викладання українською мовою на територіях, де спілкування суцільно здійснюють російською мовою, мали б розглядати як позитивне для громадянина: знання української мови ніяким серйоз. життєвим інтересам громадянина не загрожує, навпаки, розширює його можливості. Оскільки рос. мова домінує в Росії, яка активно підтримує культурну самобутність росіян за межами держави, то Д. росіян в Україні не загрожує збереженню ними своєї культур. самобутності. Тим часом досвід Білорусі вказує, що відмова від захисту нац. мови і нац.-культур. самобутності призводить до культур. асиміляції цієї нації сусід. дужчою нацією, яка у даному разі використовує свої історично зумовлені переваги. З ін. боку, з огляду на

функції, які виконує заг.-громадян. мова, прагнення забезпечити право громадянина не знати української мови є руйнівним для держави. Таке прагнення можна зрозуміти, коли саме існування Української Держави і нації ставлять під сумнів; або ж прагнуть усвідомлено чи несвідомо підважити життєву перспективу укр. нації та держави.

Рекомендована література

1. Гриньов В. Б. Нова Україна: Якою я її бачу. К., 1995;
2. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич, 1997;
3. Лановенко О. П., Швалб Ю. М., Кубеліус О. А. Мовні та соціокультурні чинники консолідації українського суспільства // Укр.-рос. відносини. К., 1998;
4. Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення. К., 2000;
5. Дзюба І. М. Яким буде місце української культури в Україні? // Дзюба І. М. Спрага. К., 2001;
6. Масенко Л. Мова і суспільство. К., 2004;
7. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика. К., 2005;
8. Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду. К., 2006;
9. Шумлянський С. Двомовні загрози та шанси двомовності // Критика. 2007. № 1–2.

В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Двомовність / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-23774>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).